

Mi a kapitalizmus?

Weiss János

janosweiss@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÓ: A tanulmányban annak a Weber gondolkodásában központi kérdésnek járunk utána, hogy miként határozhatjuk meg gazdaságtörténeti és gazdaságszociológiai értelemben a kapitalizmus lényegét. A kérdés nem csupán szubsztantív szempontból kitüntetett, hanem a racionalitásproblematikával való kapcsolatán keresztül elvezet egészen a weberi gondolkodás magjáiig.

Erre a kérdésre a *Kommunista kiáltvány* viszonylag egyszerű választ kínál: a kapitalizmus a minket körülvevő aktuális társadalmi valóság, amely a kísértet (a kommunizmus kísértetének) ellentéte.¹ Marx és Engels a „mi korunkról” mint a „burzsoázia” koráról beszélnek (1983: 417). A szerzők a második fejezetben tíz egymást követő, a „burzsoázia” szóval kezdődő, bekezdésben ecsetelik a burzsoázia nagy és forradalmi tetteit. Talán célszerű, ha most eltekintünk Engels (lábjegyzetben szereplő) megszokottan együgyű meghatározásától: „Burzsoázia alatt a modern tőkések osztályát értjük, akik a társadalmi termelési eszközök tulajdonosai, és kihasználják a bérmunkát” (416). Induljunk ki inkább az említett bekezdések közül az utolsóból, amely egyértelműen összefoglaló jellegű: „A burzsoázia a maga alig százéves osztályuralma alatt tömegesebb és kolosszálisabb termelőerőket teremtett, mint az összes őt megelőző generáció együttvéve” (421). A viszonylag egyszerű stílus egy némileg bonyolultabb gondolati struktúrát takar: a burzsoázia léte feltételez (létrehoz) egy másik osztályt, a proletariátust. És a proletariátusra épül az a jövőbeli társadalom, amely egyelőre csak kísértetként létezik. A kapitalizmus így a kísértet megvalósulása előtti (és ma már hozzáfűzhetjük: utáni) kor. Nem kell különösebben mély filológiai fejtegetésekbe bocsátkoznunk annak a gyanúnak a felépítéséhez, hogy ez a kísértet már a burzsoázia korának elemzését is átjárja, és meghatározza annak részleteit. Max Weber (de tulajdonképpen az őt magában foglaló egész német szociológusgeneráció) egy olyan kapitalizmuselméletet szeretett volna kidolgozni, amely megszabadult a szóban forgó kísértettől.² Ennek következménye az elemzéseknek a szaktudományok hatókörébe való átcsúsztatása; s ezt a szaktudományos perspektívát Webernél *legalább annyira* nevezhetjük gazdaságtörténetinek, mint általános értelemben szociológainak. Hogyan határozhatjuk meg gazdaságtörténeti és gazdaságszociológiai értelemben a kapitalizmus lényegét? – ez Weber talán legalapvetőbb kérdése.

1 Gondoljunk csak a mű első mondatára: „Kísértet járja be Európát, a kommunizmus kísértete” (Marx–Engels 1983: 415).

2 Ha nem is filológiai pontossággal, de ebben az összefüggésben mégis Derrida híres Marx-értelmezésére támaszkodom.

* * *

Weber a *Gazdaságtörténet* című művének negyedik, záró fejezetében foglalkozik „A modern kapitalizmus kialakulása”-val. „Kapitalizmusról beszélünk, ha az emberek egy csoportjának szükségleteit *vállalkozás* útján előállított javakkal fedezik, függetlenül attól, hogy milyen szükségletekről van szó” (1979: 223) (az első kiemelés tőlem – W. J.). A kapitalizmus így első megközelítésben az újratermelés egy módja, pontosabban talán egy meghatározott formája. A *Kommunista kiáltvány*tól sem volt idegen ez a megközelítés, de a kapitalizmus alapvetően osztályelméleti fogalmak konstellációjaként jelent meg. A kapitalizmus viszont Webernél első megközelítésben egyfajta társadalmi cselekvést jelent. A *Gazdaság és társadalom* híres meghatározása szerint: „Társadalmi» cselekvésnek [...] az olyan cselekvést nevezzük, amely a cselekvő vagy a cselekvők által szándékolt értelme szerint mások viselkedésére van vonatkoztatva, és menetében mások viselkedéséhez igazodik” (1987: 38). A kapitalizmus így egy olyan „társadalmi cselekvés”, amelyet *első lépésben* gazdasági szempontok alapján kell specifikálnunk. A gazdasági szempontot Weber mindig úgy értelmezi, hogy az a „hasznos szolgálatok iránti kereslet kielégítéséről” szól (81).³ A gazdasági cselekvésben „mások viselkedése” tehát két dimenzióban jelenik meg: egyrészt elválik egymástól a termelő és a fogyasztó, és másrészt a termelőket is egyfajta pluralitás jellemzi. A *második lépésben* aztán a gazdasági cselekvést is specifikálnunk kell: Weber észreveszi, hogy a gazdasági cselekvés kétféle értelemmel rendelkezhet: a termelők és a fogyasztók értelmével. A fogyasztók értelme a szükségletek kielégítése, a termelők érdeke viszont elszakadhat a fogyasztói szükségletek kielégítésétől, és mint önérdek jelenhet meg. Ez az önérdek az, amely a gazdasági tevékenységet „vállalkozássá” teszi, vagyis már nem a másik ember szükségleteinek altruista kielégítéséről van szó, hanem az egész tevékenység a termelők saját értelmére vonatkozik. A vállalkozás szervezeti formája az üzem. Az üzem működését a racionalitás szempontjai határozzák meg, amelyeket Weber a tőkeelszámoláson keresztül definiál. A „tőkeelszámolás” egy rafináltan megválasztott terminus, melynek Webernél szinte magától értetődően kétféle jelentése van: (1) „az üzem működésének célja a nyereség”; (2) a „rentabilitást [...] a modern könyvvitel segítségével és a mérleg föllállításával ellenőrzik” (1979: 223). Mivel ezen a ponton Weber egyik központi kategóriájának gazdasági értelméhez érkeztünk, érdemes a rekonstrukciót egy kicsit lelassítani: a kapitalizmus mindenekelőtt a racionális gazdasági cselekvést jelenti. A racionalitásnak így van egy olyan sajátos értelme, amelyet a bejárt specifikálási út jelöl ki. Ebből már az is következik, hogy más specifikálási utak a racionalitás más jelentéseihez vezethetnek. De még ezek után is némileg meglepő a gazdasági racionalitás jelenlétében rejlő kettősség. Weber felismeri, hogy a nyereségérdekeltségnek van egy általános értelmezhetőségi feltétele. Közelebről tekintve ez az értelmezhetőség

3 Aztán Weber mintha belefáradna a körülményes meghatározásokba: „Bármit jelentsen is a gazdaság, gyakorlati szempontból mindenképpen azt jelenti, hogy választani kell több cél között, mégpedig előrelátóan, a célok eléréséhez rendelkezésre álló, vagy előteremthető eszközök szűkösségéhez igazodva”

már feltételezi az önérdék operacionalizálását. Ha megpróbáljuk általánosítani ezt a belátást, akkor azt mondhatjuk, hogy az önérdék önmagában még nem racionális, csak akkor válik azzá, ha kijelöljük a pontos mérésének koordinátáit. A „racionalitás” csak akkor jön létre, ha a mérés és a mértékegységek már előzetesen adottak. A kapitalizmus mint racionális gazdasági cselekvés egy társadalmon belül különböző mértékben és gyakorisággal fordulhat elő. „Magától értetődik, hogy egy individuális gazdaság esetében a kapitalista jelleg igen különböző mértékű lehet. Előfordulhat, hogy a gazdaság szükségleteinek egy részét kapitalista módon fedezik, a többi szükséglet fedezését viszont nem kapitalista módon, hanem a kézműves munka vagy a földesúri gazdaság mintájára szervezik meg” (uo.).⁴ Weber azonban nem veti fel azt a kérdést, hogy *miért* kerül sor az elterjedésre, van-e a kapitalista cselekvésnek valamilyen belső expanziós ereje. Mindenesetre bizonyos okoknál fogva a kapitalista cselekedetek elterjednek, és egy egész gazdaság számára meghatározóak lesznek. „Egy egész *korszakot* azonban csak akkor lehet tipikusan kapitalistának nevezni, ha a szükségletek fedezése zömében kapitalista módon történik, ha a szükségletkielégítés kapitalista szervezete annyira alapvető, hogy az egész rendszer vele áll vagy bukik” (224). Weber így bemutatott valamit, mégpedig azt, hogy hogyan lehet eljutni egy cselekvéseméleti fogalomtól egy társadalmi rend meghatározásához. A kapitalizmus így a renddé vált kapitalista cselekedetek eredményeként konstituálódik. Weber gondolatmenetét némileg meghosszabbítva azt is mondhatjuk, hogy a kapitalizmus, mint a modern gazdaság berendezkedése, azt jelenti, hogy a nyereségérdekeltség univerzálissá vált, és ezzel együtt a költségelszámolás, a könyvelés, a mérlegkészítés relevanciája az egész társadalomra kiterjed. Vagyis az egyes üzemek mérlege egy össztársadalmi mérlegben összegződik, vagy másként fogalmazva: a társadalom egésze egyetlen nagy üzemként értelmezhető. Vagy másként megfogalmazva: *kapitalizmusról* akkor beszélhetünk, ha a gazdasági racionalitás minden társadalmi cselekedetre vonatkoztatható. Ebben az értelemben használja Weber a „gazdaságilag orientált cselekvések” fogalmát.⁵ „[Ilyen] cselekvésnek nevezünk – szemben a »gazdálkodással« – minden olyan cselekvést, amely *a)* elsődlegesen más célokra irányul, de a gazdasági tényállás [...] figyelembevételével játszódik le, vagy amely *b)* elsődlegesen gazdasági célokra irányul ugyan, de eszközként tényleges *erőszakot* alkalmaz” (1987: 82).

* * *

Meglepő módon Weber bizonyos megfogalmazásai a nyereségérdekeltség és a racionális tőkeelszámolás közül inkább az utóbbit részesítik előnyben. Ez felveti a kérdést, hogy milyen belső viszony áll fenn e két mozzanat között. „Az újkori kapitalizmus létezésének legáltalánosabb előfeltétele – írja Weber – a *racionális tőkeelszámolás* [...]” (1979: 224). Vagyis a racionális tőkeelszámolás egy olyan

4 Weber erre két példát hoz fel: „Genova például már igen korán kapitalista módon fedezte állami szükségleteinek egy részét [...]”. A Római Birodalomban hivatalnokok gondoskodtak a főváros gabonaellátásáról [...]” (1979: 223).

5 A magyar fordításban a „gazdasághoz igazodó cselekvés” szerepel.

kulturális vívmány, amellyel rendelkezünk kell ahhoz, hogy a kapitalizmus egyáltalán lehetséges legyen. A *Gazdaság és társadalom* egyik passzusa itt lényegesen tovább megy: „A gazdálkodás [...] racionalitásán [...] a kalkuláció technikai lehetőségének és tényleges alkalmazásának – az *elszámolásnak* – a mértékét értjük” (1987: 101). Weber itt a „kalkuláció” fogalmával terminológiaiul ügyesen köti össze a nyereségérdekeltséget és a könyvelést: az utóbbit „technikai lehetőségnek”, az előbbi „tényleges alkalmazásnak” nevezve. A gazdasági racionalitás átfogó fogalmává így a kalkuláció válik. Webernél itt természetesen a pénzgazdálkodás nyomul előtérbe: „Tisztán technikai szempontból a pénz a gazdasági elszámolás »legtökéletesebb« eszköze, azaz a gazdasági cselekvésnek formális tekintetben a legracionálisabb orientációt biztosító eszköze” (1987: 102). Az az érzésem, hogy a *Gazdaságtörténet* elemzései ezen a ponton kevésbé konkrétak, de jóval gazdagabbak, ezért inkább azokra támaszkodom. „A racionális tőkeelszámolásnak mint normának érvényesülnie kell a mindennapi szükségletek kielégítésével foglalkozó valamennyi nagy vállalkozás esetében” (1979: 224).⁶ Ebben az idézetben Weber a racionális tőkeelszámolást nem annyira a nyereségérdekeltség lehetőségeként, mint inkább normájaként értelmezi. Ha ebből kiindulhatunk, akkor azt mondhatjuk, hogy történelmileg megteremtődtek a kapitalizmus működésének *normatív* szempontjai. A normativitás így nem valami olyasmi, ami túlmutat a kapitalizmuson, hanem a kapitalizmuson *belül* létező, és a történelmi folyamatok által létrehozott elváráshorizont. (Első megközelítésben azt is mondhatnánk, hogy a marxi értelemben vett „kísértet” felszámolása a normativitás ilyen beszűküléséhez vezet.) Mindenesetre a racionális tőkeelszámolásnak Weber szerint a következő hat feltétele van: (1) a dologi termelőeszközöknek a vállalkozások magántulajdonában kell lenniük; (2) szükség van a szabad piacra, vagyis a piacnak mentesnek kell lennie a külső, irracionális korlátoktól; (3) szükség van a racionális technikára, azaz a lehető legapróbb részletekig elmenő kalkulációra és mechanikussá tételre; továbbá (4) szükség van egy racionális-áttekinthető jogrendszerre, az igazságszolgáltatásnak és a közigazgatásnak kiszámíthatóan kell működnie; aztán (5) szükség van a szabad munkaerőre: a munkaerő eladása egyszerre lehetőség és kényszer; (6) az utolsó feltétel a gazdasági élet kommercializálódása, vagyis az értékpapír (és az értékpapírpia) megjelenése (1979: 224–225). A felsorolás végére mintha Weber maga is elfáradt volna, ennek tudható be a következő, némileg enervált összegzés: „Mindent egybevetve, olyan helyzetnek kell előállnia, hogy a *szükségletek fedezése* kizárólag a *piaci lehetőségekhez és a rentabilitáshoz igazodjék*” (1979: 225). De itt most egyáltalán nem erről volt szó, hanem inkább a tőkeelszámolás, mint a kapitalizmus normatív várakozáshorizontjának létrejöttéről. Azt javaslom, hogy nézzük meg ennek a felsorolásnak a logikáját közelebbről is: *a)* vannak olyan feltételek, amelyek a tulajdonra és a piacra vonatkoznak; *b)* vannak olyan feltételek, amelyek a racionalitás előformáit határozzák meg, a kalkulálhatóságot és a mechanikus-

sá tételt; c) és végül szükségünk van egy racionális, áttekinthető jogrendszerre. (Az utolsó feltételt – a kommercializálódást – valószínűleg inkább következménynek kellene tekintenünk.) Ezt a három pontot még tovább egységesíthetjük, ha figyelembe vesszük, hogy a jogrendszer feladata a tulajdonviszonyok és a piaci viszonyok egyértelmű és tiszta szabályozása. Ehhez aztán már csak a racionalitás előformáinak kell csatlakozniuk, a technikai kalkulálhatóságnak és a mechanizálhatóságnak. Weber elmélete így abban a tézisben összegezhető, hogy a kapitalizmus *normatív struktúráját* a jogilag rögzített piaci és tulajdonviszonyok, valamint a folyamatok racionális kalkulálhatósága együtt jelöli ki. A kapitalizmus így nem egyszerűen a piaci és tulajdonviszonyok által meghatározott társadalmi berendezkedés, hanem szükség van hozzá a folyamatok kalkulálhatóságára is. De ez a két mozzanat valóban alkothat-e valamilyen egységet vagy együttest? Ha Webert ezzel a kérdéssel szembesítenénk, valószínűleg azt válaszolná, hogy a piaci és tulajdonviszonyok biztosítják azt a keretet, amelyben a racionalitás előzetes szempontjai konkrét alakzatot (a tőkeelszámolás alakzatát) vesznek fel. A kapitalizmus tehát akkor jön létre, ha a piaci és tulajdonviszonyok a megfelelő előzetes racionalitási struktúrákkal találkoznak. Ez a fejlemény pedig térben és időben egyértelműen behatárolható: „Különbéle formában minden történelmi korszakban találkozhatunk kapitalizmussal. De a *mindennapi szükségletek* kapitalista módon történő fedezése csak a Nyugat sajátja, és nyugaton is csak a XIX. század második felében vált általánossá” (1979: 224). Ezzel mintha a kapitalizmus meghatározása le is zárult volna, ha nem kellene még kitérnünk a hatodik feltételre, amelyet Weber talán maga is inkább következménynek tekintett. „Amennyiben a kommercializálódás is fősorakozik a kapitalizmus többi ismertetőjegye mellé, fölerősödik egy eddig nem ismert mozzanatnak, a *spekulációnak* a jelentősége. A spekuláció csak attól a perctől kezdve válik jelentőssé, amikor a vagyon *átruházható* értékpapírok formájában jelenik meg” (1979: 225). A kapitalizmus belső logikájának kibontakozása a spekuláció elszabadulása felé mutat. A spekuláció viszont válságokat idéz elő; miután Weber röviden érintette a XVII–XVIII. század fordulójának nagy francia és angol spekulációs válságait, a következőket írja: „Hasonló jellegű spekulációs válságok azóta is voltak, de soha nem öltöttek ilyen méreteket. A racionális spekuláció miatti első válságok csak száz évvel később, a napóleoni háborúk befejezése után következtek be, és attól kezdve csaknem szabályosan tízévenként [...] ismétlődtek” (1979: 234). És aztán következik egy Webernél meglehetősen ritka és szokatlan utalás Marxra: „Ezek a válságok lebegtek Marx szeme előtt, amikor a *Kommunista kiáltványban* megjósolta a kapitalizmus összeomlását” (uo.). Weber az egész gondolatmenet egy kényes pontjához érkezik: a válságok a racionalitás működésének eredményeként lépnek fel, de *ugyanakkor* semmi okot nem lát arra, hogy a válságokat irracionalitásnak nevezze, és így megalkossa a racionalitás irracionalitásba való átcsapásának koncepcióját. Egy ilyen elképzelés vagy egy végzetes civilizáció-történeti hanyatlás koncepciójába torkollna (amelyet majd Adorno és Horkheimer

fognak kidolgozni),⁷ vagy Marx nyomán egy megváltás felé mutató történelmi fordulatot (vagy annak legalább a lehetőségét) feltételezne. Weber inkább az utóbbi lehetőséget látszik szem előtt tartani: „A racionális szocializmus – mondja Weber – sohasem született volna meg a válságok nélkül” (1979: 235). Ez a megfogalmazás azonban érezhetően és több vonatkozásban is pontatlan: a „racionális szocializmust” Webernek legalábbis időzjelbe kellett volna tennie; ez a fogalom nála nem állítható párba a racionális kapitalizmussal, mivel „csak” eszmerendszerként létezik. Talán inkább a szocializmus racionalitásáról kellett volna beszélnie, ami Marxnál a válságok tanulmányozásának eredményeképp jelent meg. De még ez a megfogalmazás is következetlen lenne; az összefüggés ugyanis – véleményem szerint – inkább fordított: a válságok azért lettek ilyen fontosak Marx számára, mert már előzetesen megkonstruálta a szocializmus sajátos racionalizmusát. A válságelmélet így a weberi koncepcióban nem kap különösebb jelentőséget, és inkább a kapitalizmus *logikájának* kibontakozására, mintsem annak határaitra vagy korlátaira utal.

* * *

Az alábbiakban Weber kapitalizmuselméletét három kritikai perspektívában próbálom szemügyre venni. Hahn István még a szocializmus szellemileg korlátozott horizontjában a következőképpen mérte fel Weber jelentőségét: „[Weber] a számára adott kapitalista társadalmat, amelynek jellegét, kialakulásának feltételeit mélyrehatóan elemezte, az eszményítés és a szépítés minden igénye nélkül mutatta be” (Hahn 1979: 533). Ennél sokkal jobb, de ugyanakkor némileg rosszabb is a helyzet.

(1. *A technikai fejlődés jelentősége*) Ha a kapitalizmus kialakulásának fentiekben bemutatott feltételeire pillantunk, akkor azt láthatjuk, hogy abban a szigorú értelemben vett technikai tényezők nem kapnak szerepet: a technikai faktorokat ugyan bele lehet érteni a magántulajdonba vagy a szabadpiaci viszonyokba, de önállóan nem jelennek meg. Ennek problematikusságát Weber is felismerte, mivel könyvének negyedik fejezetében a későbbiekben olyan fejtegetések is felfelbukkannak, amelyek mintha azt sugallnák, hogy a kapitalizmus *elsősorban* a technikai fejlődés eredménye. (Már a *Kommunista kiáltványban* is előfordulnak ilyen mondatok: „De a piacok egyre nőttek, és egyre gyarapodtak a szükségletek” [1983: 417].) A technikai fejlődést Weber szívesen írja le a „munkafolyamat racionalizálásaként”.

„A munkafolyamat racionalizálása és gépesítése szempontjából [...] a pamutipar sorsa volt a döntő. A pamutgyártás a XVII. században került át nagy tömegben a kontinensről Angliába, és ott azonnal hadat üzent a gyapjúiparnak; az új iparágnak most ugyanolyan súlyos harcot kellett vívnia a már a XV. század óta nemzeti iparágnak számító gyapjúiparral, mint amilyen annak idején a gyapjú és a vászon között folyt” (1979: 243–244). Aztán Weber egyetlen kézmozdulattal fél-

⁷ Lásd *A felvilágosodás dialektikája* című könyvüket (1990), és ennek recepcióját *Az integrációtól a narrációig* című gyűjteményes kötetben (2004).

resöpri ezt a történetet, pontosabban ennek folytatását. „A munkaeszközöknek ez a forradalmasodása azonban [...] soha nem tudta volna létrehozni a kapitalizmust a maga legsajátabb formájában. A kapitalizmus győzelmében a *szénnek* és a *vasnak* volt döntő szerepe” (244). (Ez aztán végső soron a vasút szerepének kiemeléséhez fog elvezetni: „A történelem folyamán az egész gazdaság [...] szempontjából a *vasútnak* volt a leginkább forradalmasító hatása. Vasutak építése azonban csak akkor vált lehetővé, amikor beköszöntött a vas korszaka; ha nem történt volna meg a vas tömeges behatolása az iparba, a vasútnak is az lett volna a sorsa, mint sok más találmánynak: fejedelmi és udvari célokat szolgáló játékszer maradt volna” [239].) Weber azt állítja, hogy a kőszén már a XV. században is használták, de egészen a XVIII. századig a faszén volt a döntő energia. Ennek következtében viszont kipusztították az erdőket: „Az erdők tönkremenetele miatt egy bizonyos idő után mindenütt holtpontra jutott az ipari fejlődés” (244). Weber egész elmélete számára ennek a felismerésnek döntő jelentősége van: az ipari fejlődés állandóan beleütközik a természeti korlátokba, és ezeket a korlátokat különböző technikai találmányokkal kell megpróbálni legyőzni. A természeti korlátok legyőzésében Weber három fokozatot különböztet meg. (1) „A szén és a vas felhasználása következtében a *technika és a termelés megszabadult a szerves anyagok alkalmazásával járó természet szabta korlátoktól*” (245). Ettől kezdve az ipar egyre inkább elszakadt az állati hajtóerő és a növényi anyagok alkalmazásától.⁸ (2) A termelési folyamat gépesítése a gőzgép közreműködésével *megszabadította a termelést a munkaerő természeti korlátaitól*; persze nem maradéktalanul, mivel a gépek kezeléséhez magától értetődően nélkülözhetetlen volt az emberi munka” (uo.). A gépesítés mindig és minden esetben a munkaerő megtakarítását vagy fölöslegessé válását jelentette. (3) „Végül pedig – minthogy a termelés kapcsolatba került a tudománnyal – *a javak termelése emancipálódott a tradicionális kötöttségek alól, s az értelem szabad szárnyalását követte*” (uo.).⁹ – A természeti korlátok visszaszorításának ez a három komponense (a szerves anyagokról való lemondás + a munkaerő géppel való helyettesítése + a tudománnyal kialakított kapcsolat) a racionalizálódás új elméleteként is értelmezhető, amely sok szempontból még plauzibilis is (Lukács is nagyrészt erre támaszkodott az *Ontológia* harmadik kötetében), de azt egyáltalán nem lehet látni, hogy ez hogyan kapcsolódhatna a racionalitás magelméletéhez.¹⁰

(2. Az *ethosz* vagy a *normativitás szerepe*) Ezen a ponton egy nagyon nehéz kérdést szeretnék feltenni: milyen helye és szerepe van a kapitalizmus most rekonstruált elméletében a protestantizmusnak? Vagy másképp fogalmazva: hogyan őrzi meg Weber a maga fiatalkori magyarázatát? A *Gazdaságszociológia*

8 Miközben „rablógazdálkodással folyt a szilárd tüzelőanyagok kitermelése” (uo.).

9 „Mindamellett a XVIII. század legtöbb találmánya még nem a tudományos fölfedezés szabályszerű útját járta: amikor föltalálták a kokszosító eljárást, még senki nem sejtette, hogy kémiaiilag miben áll a folyamat. Csak a termelés és a modern tudomány, kiváltképpen a kémiai laboratóriumokban folyó rendszeres munka – melynek megindítója Justus von Liebig volt – kapcsolatának köszönhető, hogy az ipar elérte mai fejlettségét, s így teljesen kibontakozott a kapitalizmus” (1979: 245–246).

10 A „soktényezős elemzés”, amelyről Hahn István is beszél, ezt a problémát csak eltakarja egy metafora segítségével.

legutolsó fejezetében olvashatjuk: „Végső soron a tartós racionális vállalkozás, a racionális könyvvitel, a racionális technika és a racionális jog teremtette meg a kapitalizmust, de ezek a tényezők megint csak nem önmagukban hatottak” (1979: 281). Ez eddig még csak a kapitalizmus fentiekben tárgyalt feltételeinek némi-
leg hevenyészett összefoglalása, habár az utolsó tagmondat mintha már túlmu-
tatna ezen. „A kapitalizmus létrejöttéhez ezeken kívül feltétlenül szükség volt a *racionális szellem kialakulására, az életvitel racionalizálására és egyfajta racio-
nális gazdasági ethoszra*” (uo.). Ez a kiegészítés a fenti elméleti konstrukcióban
csak a racionalizálódás előformáinak pozíciójába helyezhető. Weber mintha azt
a premisszát fogadná el, hogy a racionalitás *már feltételezi* a racionalitást, így a
kialakulása igazából és eredendő értelemben *nem* magyarázható; ezért nincs más
lehetőségünk, mint elfogadni egy végtelen regresszust. A protestantizmus szelle-
méből való megszületés természetesen feloldja ezt a regresszust, de meg is sérti
az alapjául szolgáló gondolatot. Mindenesetre az biztos, hogy a protestantizmus
szerepe, ha egy előracionálitással azonosul, rendkívül összeszűkül.¹¹ A kapita-
lizmus Webernél most egyre inkább közeledik egy olyan értékmentes szférához,
amely maga teremti meg a *saját* afirmatív normativitását. Ezzel a problémával
Webernek messzemenően tudatában kellett lennie, ezt mutatja az általában a val-
lásszociológiai írások bevezetőjeként közölt „Előzetes megjegyzés” című dolgozat.
„A korlátlan szerzési ösztön a legkevésbé sem azonos a kapitalizmussal, még ke-
vésbé annak »szellemével«. Sőt a kapitalizmus egyenest azonos lehet ennek az ir-
racionális ösztönnek a *megzabolázásával* vagy legalábbis racionális mérséklésével.
A kapitalizmus azonban igenis azonos a folyamatos, racionális, kapitalista üzem-
ben szerzett nyereségre, mindig megújuló nyereségre, tehát »*jövedelmezőségre*«
való törekvéssel. *Mert nyereségnek lennie kell*” (Weber 2007: 12) (az utolsó kieme-
lés tőlem – W. J.). Egy hasonló gondolattal persze már a *Gazdaságtörténet* lapjain
is találkozhatunk: „Ráadásul a tiszta formájában megnyilvánuló féktelen szerzési
ösztön gazdasági szempontból merőben irracionális eredményekre vezetett: az
olyan embereknek, mint Cortez és Pizarro – akikben talán a legnyilvánvalóbb for-
mában öltött testet a fékevesztett szerzési vágy –, a leghalványabb elképzelésük
sem volt a racionális gazdálkodásról” (1979: 282–283).¹² Ezt valószínűleg úgy kell
értelmeznünk, hogy az ethosz szerepének összeszűkülésével együtt az aszkézis
önreflektív módon a szerzési vágyra magára irányul, mintegy azt a mottót követve,
hogy „nem lehet egyszerre mindent akarni”.¹³ Ennek következtében az ethosz a
„nyereségvágy” [*Streben nach Gewinn*] időbeli temporalizációjának fogalma lesz;
vagy egyszerűen azt is mondhatnánk, hogy a nyereségvágyat egy hosszabb távú

11 Csak egy utalás erejéig szeretném megemlíteni, hogy Weber fiatalkori elmélete a Nietzsche által kidolgozott genealogikus magyarázati sémára támaszkodik: a tragédia születése a zene szelleméből. Ezen belül természetesen vannak bizonyos elmozdulások.

12 „Szerintem nem célszerű ugyanazon kategória alá rendelni annyira heterogén dolgokat, mint a zsákmányszerzés és a gyár-
vezetés útján történő nyereségszerzés. Még kevésbé célszerű a pénzszerzés vágyát [*Streben nach Erwerb von Geld*] [...] a
kapitalizmus »szellemének« nevezni [...]” (Weber 2007: 13, 1. jegyz.).

13 „Az aszkézis bizonyosfajta *módszeres életvitel*/ kialakítását jelenti. Ebben az értelemben mindenütt létezett aszkézis” (Weber
1979: 189) Kiemelés tőlem: W. J.

fogalommal, a „jövedelmezőséggel” [*Rentabilität*] kell helyettesítenünk. Ez a fogalom azonban aligha takarja le ezt a jelentést. Mindenesetre az ethosz így szűkül le a „nyereségvágy” önkorlátozásává.

(3. *A kapitalizmus és a modern társadalom*) Weber a modern társadalmat a maga gazdasági berendezkedését tekintve nevezi kapitalizmusnak, de a kapitalizmus nála nem meríti ki a modernség egész fogalmát. A modernséget Weber mindig és egyértelműen a Nyugathoz, a nyugati civilizációhoz köti. (A legkülönbözőbb írásaiban gyakran találkozunk ilyen és hasonló fordulatokkal: „csak a Nyugaton létezik [...]”, a „Nyugaton kívül minden más kultúrából hiányzik [...]”, „mindez kizárólag a Nyugaton létezett” stb. [2007: 9, 11].) Ebben az értelemben írja Weber: „A nyugati kapitalizmust [...] *nem* a népességnövekedés és nem is a nemesfém-beáramlás hozta létre. Az európai kapitalizmus fejlődésének *külső* feltételei inkább *földrajzi* természetűek” (1979: 281) (az első kiemelés tőlem – W. J.). (Aztán néhány sorral később a következőt írja: „A földrajzi tényezők jelentőségét azonban nem szabad túlbecsülni” [uo.].) Mindenesetre a kapitalizmusnál van egy átfogóbb fogalmunk, ami a „Nyugaton” és a „modernségen” keresztül végső soron a racionalizálódásban ragadható meg. Az „Előzetes megjegyzés” című dolgozatot az tette ismertté, hogy ebben Weber kísérletet tett a racionalitás rendkívül sokszínű jelentésének bemutatására. A racionalitásnak van egy bizonyos értelme a tudományban, a történetírásban, a jogban, a művészetben (a zenében és az építészetben), a nyomtatott sajtó tekintetében, az iskolázott szakemberek és a hivatalnokok fogalmában és az állami berendezkedésben. E felsorolás után egy külön bekezdésben Weber ezt írja: „És ugyanezt mondhatjuk modern életünk leginkább végzetszerű hatalmáról, a *kapitalizmusról*” (2007: 12). („Und so steht es nun auch mit der schicksalsvollsten Macht unsres modernen Lebens: dem *Kapitalismus*” [Weber 1988: 4].) Jól ismert, hogy Jürgen Habermas *A kommunikatív cselekvés elméletében* (1981) nagy erőfeszítéseket tett a racionalitás e széles jelentéstartományának egységesítésére. Én azonban ezen a helyen nem az egységesítésre teszek kísérletet, hanem inkább e konstrukció általános sajátosságait próbálom kidolgozni. Először is azt szeretném kimondani, hogy a racionalitás fent említett formái egymással *inkompatibilisek*. Vagyis a racionalitás fogalmának egy meghatározott területre való vonatkoztatása teljesen sajátos és speciális értelmű racionalitásokat eredményez; a kapitalizmus e racionalitások egyike. Ezt úgyis megfogalmazhatnánk, hogy a specifikációk olyan markánsak, hogy az egységes alapjelentés felismerhetetlenné válik. Innen viszont már csak egy nagyon kis lépést kellene megtennünk annak kimondásához, hogy a modern társadalomban elsődleges szerepe a differenciálódásnak, a különböző részrendszerek elkülönülésének van. És ezzel máris a luhmanni koncepció közvetlen közelébe jutottunk. Az „Előzetes megjegyzés” narratív felépítéséből egyértelmű, hogy e „rendszerek” közül Weber a kapitalizmust kitüntetettnek tekint. Ha a kapitalizmus nem is a modernség egyetlen vagy átfogó „rendszere”, de mégis

valamilyen értelemben *kitüntetett* „rendszere”. Ennek következménye az, hogy Weber egyrészt biztonsággal elkerüli a modernség szűk értelemben vett „gazdasági” rendszerként való értelmezését; de ugyanakkor valamiképpen szeretné kiüntetni a gazdasági „rendszert”, ezt azonban *közvetlenül* nem tudja megtenni. Ezzel együtt felmerül egy másik, sokkal súlyosabbnak tűnő probléma: a szociológia tárgya nem csak a kapitalizmus (vagyis a szó szűkebb értelmében vett társadalmi rendszer), hanem a racionalitásfogalom minden lehetséges specifikációja. Így jönnek létre olyan szociológiai diszciplínák, mint a tudományszociológia, a zeneszociológia, a jogszociológia és az államszociológia (hogy most csak azokat említsem, amelyek kidolgozásában Weber maradandó érdemeket szerzett). Ezt a problémát majd Luhmann úgy fogja megoldani, hogy megkülönbözteti egymástól a szociális rendszereket és a társadalmat: a társadalom csak egyike a szociális rendszereknek (1987: 16). Így jönnek létre Luhmannál a következő címszavakkal rendelkező vizsgálódások: *Das Recht der Gesellschaft*, *Die Kunst der Gesellschaft*, *Die Wirtschaft der Gesellschaft* stb. Ezeknek Webernél a társadalom racionalitása, a művészet racionalitása, a gazdaság racionalitása felelne meg. Az igazi probléma ebben az esetben a perspektívák egységesítése lesz: ennek megteremtésére Luhmann a *Die Gesellschaft der Gesellschaft* című kései főművében tett nagyszabású kísérletet. Anélkül, hogy erre a könyvre akár csak egyetlen érdemleges utalást is tennék, csak azt szeretném kimondani, hogy ennek Webernél a „racionalitás racionalitása” felelne meg. És be kell vallanom: fogalmam sincs, mit írhatott volna Weber egy ilyen című könyvben. Ez a tanácstalanság a kísértettől való megszabadulás végső következménye; a kísértet ugyanis nemcsak a jövőbe mutat, hanem ugyanakkor a kapitalizmust kizárólagossá és egységessé is teszi. De mielőtt fölmerülhetne bennünk a nosztalgia, szeretném leszögezni: ha Webernek egyvalamiben igaza volt, akkor abban, hogy a kísértetet el kellett búcsúztatnunk.

ABSTRACT: The article aims to answer one of the central questions of the Weberian social theory: how could the essence of capitalism be grasped in an economic sociological, economic historical way? This question is interesting not only because of substantive reasons, but also because of formal ones: as it is strongly connected to the problem of rationality, it leads us to the very core of the Weberian thinking

Irodalom

- Adorno, Theodor W. – Max Horkheimer (1990): *A felvilágosodás dialektikája*. Budapest: Gondolat: Atlantisz.
- Habermas, Jürgen (1981): *Theorie des kommunikativen Handelns*. Suhrkamp Verlag.
- Hahn István (1979): Utószó. In: Max Weber: *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Luhmann, Niklas (1987): *Soziale Systeme*. Suhrkamp Verlag.
- Marx, Karl – Friedrich Engels (1983): *Ausgewählte Werke*, I. kötet. Dietz Verlag.

- Weber, Max (1979): *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*, 1. kötet. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, Max (1988): *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, I. kötet. J. C. B. Mohr Verlag .
- Weber, Max (2007): *Világvallások gazdasági etikája*. Budapest: Gondolat.
- Weiss János (2004): *Az integrációtól a narrációig: a felvilágosodás dialektikájának recepciója*. Budapest: Áron.